

म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय निबंध
सं. नं. ७४५

राठी साहित्य

संमेलन ग्वाल्हेर.

स्वागताध्यक्षाचे भाषण.

स्वागताध्यक्ष

कुलगुरु चिंतामण विनायक वैद्य,

एम. ए., एल. एल. बी.

मिती चैत्र शुद्ध २ एतमान १९२४.

REFBK-0003571

मुद्रितः

आलीजाह दरबार प्रेस, ग्वाल्हेर.

सन १९२८.

म. ग्रं. सं. ठाणे

व निबंध
४०४६

REFBK-0003571

॥ श्री ॥

३५७१

सं. नं. १६

श्रीज्ञानेशतुकादिसंतभजनै वंद्यत्व जी पावली ।
जी मुक्तेश्वरपंतविष्णुकृतिर्ना अत्यंत शृंगारिली ॥
श्रीजीवाजिनृपास जी शिकविली बाल्योच मातुश्रिनै ।
भाषा रम्य मराठिती नमित से आह्लास सौख्यास ने ॥

प्रियबंधु भगिर्नांनो, आजचा दिवस धन्य आणि अत्यन्त मंगल आहे. आज आपण सर्व अखिल महाराष्ट्रांतून बेधे मातृभाषेच्या प्रेमाने सरस्वतीदेवीचा उत्सव करण्यासाठी जमलो आहोत. आपणा सर्वांचे मां श्री-माधव-वाडमय-मंडळाच्या स्वागत-सभेतकें मोठ्या आदराने आणि प्रेमाने स्वागत करतो. वाग्वै ब्रम्ह वाचाहि सर्व विजानाति इत्यादि श्रुतिवाक्यानी सांगितल्याप्रमाणे भाषा ही ब्रम्हस्वरूप असून सर्व लौकिक व अलौकिक विज्ञान वाचेच्याच कृपेने दिले घेतले जाते. यासाठी भाषेची सेवा करणे व तिचा उत्सव करणे हे आपले पवित्र कर्तव्य आहे. तशांत मातृभाषेची सेवा आणि तीही उन्नत व उदार अशा मातृभाषेची, अशा अभिजात व समर्थ कवीर्नां व लेखकांर्नां सेवा केलेल्या मराठी भाषेची, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, इत्यादि भगवद्भक्तांर्नां आपल्या नित्तांतरम्य भक्तिभजनांर्नां पवित्र व वंद्य केलेल्या मराठीची; त्याच प्रमाणे मुक्तेश्वर, मोरोपंत, विष्णु शास्त्री चिपळूणकर, इत्यादि कुशल सुवर्णकारांर्नां घडविलेल्या अनेक शब्दालंकारांर्नां व अर्थालंकारानी शोभिवंत झालेल्या मराठीची, श्रीजीवाजी महाराजा सारख्या ऐश्वर्यसंपन्न प्रभूनां लहानपर्णीच मातृश्रीच्या मुखातून हृदयांत साठविलेल्या मातृभाषेची

उपासना करण्यास आपण सर्व जमलेले पाहून माझे हृदय उंचवळून येते आणि आज ग्वाल्हेर नगरी खरोखर धन्य झाली आहे असे वाटल्यावांचून राहत नाही. या नगरांत आपल्या सारख्या वाढमयप्रेमी जनांची सेवा करण्यास मला हा सुप्रसंग मिळाला आहे याबद्दल होणारा आनंद व्यक्त करून मी आपले मनोभावाने स्वागत करतो.

अशा या उत्तमप्रसंगास ही ग्वाल्हेर नगरी इतिहासाने आणि मराठी मातृभाषा असलेल्या धन्य शिंदेकुळाच्या राजछात्राह्यांना नांदत असलेल्या वैभवाने सर्वतोपरि योग्य अशीच आहे. भरतखंडाच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांत ग्वाल्हेर सुप्रसिद्ध आहे हे आपणांस ठाऊकच आहे. ग्वाल्हेर हे नांव त्याच्या मूळ इतिहासाचे घातक आहे. ग्वाल्हेरच्या प्राचीन इतिहासाचे विस्तृत वर्णन कै. श्रीमंत बळवंतराव भैया साहेब शिंदे यांनी लिहिलेल्या इतिहासांत केलेले आहे. ग्वाल्हेर शब्दाचे मूळरूप गोपालगिरि असे आहे, ही व्युत्पत्ति मनोरंजक इतिहासाने भरलेली आहे. गोपाल याचे रूप गवाल असे हिंदी भाषेत आणि मराठीत ही गवळी असे होते. गवालगिरि यांतील मध्यवर्ति गचा लोप होतो. कगचजतदपयवां लोपः हे वररूचीचे सूत्र लक्षांत ठेविले म्हणजे मराठी शब्दांची व्युत्पत्ति संस्कृतापासून कशी झाली हे कोडे सहज उलगडते. गवालइरि असे रूप राहून ग्वालेहरी असे रूप झाले. आणि शेवटला इकार लुप्त होऊन ग्वाल्हेर असे आपण हल्लीं म्हणतो. पण या इकाराची आठवण ग्वाल्हेर शब्द स्त्रीलिंगी आहे यांत उरली आहे. मराठी भाषा लिंगासंबंधाने फार अनियमित आहे हे येथे सांगण्यासारखे आहे. हिंदीतही कोणता शब्द स्त्रीलिंगी कोणता पुल्लिंगी हे ठरविणे कटिण असते. पण हिंदीने नपुंसकलिंग

काटून टाकल्यानें ही अडचण ३, कमी झाली आहे. इंग्रजींत साधा नियम असा आहे कीं सर्व अचेतन वस्तु किंबहुना पशुपक्षी यांचे चक्र शब्द नपुंसकलिंगी आहेत. तेळंगी भाषेंतहि असाच साधा नियम आहे. यामुळे तेळंगे प्रथम महाराष्ट्रांत आले म्हणजे त्यांची मोठी त्रुटि उडते. वाईची लुगडा, वांग्याचा भाजी इत्यादि हास्योत्पादक प्रयोग त्यांच्या तोंडून ऐकावयास मिळतात. असो, मराठींतलि लिंगभेद हा विषय फार कठीण आहे आणि तो परकीयांस फार त्रास देतो. शहरांच्या नांवांचेंच आपण उदाहरण घेऊं. एकारांत नांवे नपुंसकलिंगी असतात हें सरळ आहे. पुणे, बडोदे वगैरे नांवे याचीं उदाहरणें होत. आकारान्त नांवे बहुधा पुल्लिंगी असतात, कलकत्ता, खांडवा वगैरे उदाहरणें आहेत पण याला अपवाद द्वारका गया इत्यादि आहेत. इकारांत नांवे स्त्रीलिंगी असतात, काशी, उज्जनी वगैरे. पण अकारांत नांवाचा नियम सांगतां येत नाही. पण अलिवाग इत्यादि स्त्रीलिंगी व देवास, नागपूर इत्यादि नपुंसकलिंगी आहेत याचा नियम सांगणें कठीण आहे. पण एक असा नियम सांगतां येईल कीं शब्दांचें मूळ संस्कृत रूप जसें असेल तसें लिंग भिन्न असतें. या लिंगाचें महत्व विभक्तिप्रत्ययांत रूपांत आपल्यास दिसतें. धार, इंदुर, ग्वाल्हेर तिन्ही शब्द अकारांत किंबहुना रकारान्त आहेत. पण तुम्हीं प्रथम धारेस आलां तेथून इंदुरास आणि तेथून ग्वाल्हेरीस. धारास किंवा ग्वाल्हेरेस असें आपण म्हणत नाहीं. याचें कारण याचीं मूळरूपें धारा, इंदुपूर आणि गोपालगिरी अशीं भिन्न आहेत आणि या भिन्न मूळरूपाचा परिणाम मराठींतलि त्यांच्या क्रमत्तयन्त भिन्न रूपांत आपणांस पहावयास सांपडतो. शब्दांच्या रूपांत त्यांचा मूळ इतिहास कसा भरलेला असतो हें यावरून

आपल्या लक्षांत येईल. ग्वालहेर याचें मूळरूप गोपालगिरी असें आहे हें सांगण्यासाठीं केलेलें हें विषयांतर आपल्यास मनोरंजक वाटेळ.

ग्वालहेरचा राजकीय इतिहास याहून मनोरंजक आहे. हा लांबच लांब उभा असलेला विस्तीर्ण माथ्याचा डोंगर प्रथम गापालांना गाई चारण्यास उपयोगी असला तरी त्याचें राजकीय महत्व राजांच्या लवकरच लक्षांत आलें असावें. राजधानीजवळ किल्ला असावा अशी प्राचीन राजघटना असे. त्याप्रमाणें यावर किल्ला बांधून ग्वालहेरकर राजे तेथें राहूं लागले. हा किल्ला प्रथम कोणी बांधला याचा अद्याप निश्चय झाला नाहीं. इ. स. च्या दहाव्या शतकांत कनोजच्या प्रतिहार साम्राटांच्या विस्तीर्ण राज्यांत ग्वालहेर हा एक प्रांत होता आणि त्यांचे तर्फे येथें प्रांताधिकारी रहात असे. त्यानें दिलेल्या देणग्याचे शिलालेख ग्वालहेरीस सांपडले आहेत. प्रतिहार साम्राटांचें सामर्थ्य कमी झालें त्यावेळीं ग्वालहेर किल्ल्यावर व प्रांतावर कछवाह रजपुतांनीं आपलें राज्य स्थापिलें. त्यांचेहि कित्येक शिलालेख सांपडलेले आहेत. पद्मपाल व महीपाल या राजांनीं (इ. स. १०९३) त बांधलेलीं दोन विष्णुमंदिरे किल्ल्यावर हल्लीं कायम असून प्रेक्षणीय आहेत. त्यांस सासबहुमंदिर म्हणतात. दोन सारख्याच स्वरूपाचीं लहान व गोठीं कामें असलीं ह्मणजे त्यांस सासबहु, सासुसून म्हणण्याचा इकडे प्रवात आहे. कछवाहाचे राव मूळ नरवरकडे होते व हल्लींच्या जयपूर व अलवर येथील राजघराण्याचें हें ग्वालहेर घराणें आदिस्थान आहे. महंमूद गझनवीनें कनोज जिंकून प्रतिहार साम्राट राज्यपाल यास मांडलिक केलें तेव्हां ग्वालहेरच्या राजास व चंदेल राजास तें अप्रिय लागून त्यांनीं राज्यपालावर स्वारी

केली. त्यावेळीं राज्यपाळ लढाईत मारला गेला व तेथे त्यांनी स्वतंत्र राजा कायम केला. यानंतर महंमदाने ग्वाल्हेरीवर स्वारी केली तेव्हां ग्वाल्हेरचा कछवाह राजा कीर्तिराज याने नमते घेऊन त्यास थोडासा जराणा देऊन रवाना केले, ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. गझनीचा महमूद हा कठीण किल्ला न घेतां थोडक्यांत संतुष्ट राहून निघून गेला. आपण ज्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं जमलों आहोंत त्या किल्ल्यावर महमूद चढाई करून आला होता, हा प्रसिद्ध ऐतिहासिक प्रसंग लक्षांत ठेविण्यासारखा आहे. महंमुदानंतर दोनशें वर्षे कछवाहांनीं येथे राज्य केले, त्यानंतर दुसऱ्या एका रजपूत राजांच्या आमदानींत अस्तमश बादशाहाने या किल्ल्यास एक वर्ष वेढा दिला. शेवटीं रजपूतांनी रणांत देह ठेविले आणि रजपूत स्त्रियांनीं किल्ल्यावर गृहांस अग्नि लाऊन आपल्यास जाळून घेतले. हा रणशूरवीरांचा आणि पतिव्रता आणि शूर स्त्रियांचा हृदयद्रावक अंत इतिहासांत चिरस्मरणीय राहिल, कारण किल्ल्यावर हा जोहार जेथे झाला तेथे जोहारताल नांवाचे स्थल अद्याप दर्शनीय आहे.

यापुढे हा किल्ला व प्रांत मुसलमान बादशाहांच्या ताब्यांत मोगलांच्या अवनतीपर्यंत होता. याचा उपयोग राजपुत्रांना कैदेत ठेविण्यासाठीं बहुधा केला जाई. राजा मानसिंह याच्या वेळचे बांधलेले मन्दिर दर्शनीय आहे. तेथे हे राजपुत्र राजकीय ऐषआरामाच्या कैदेत ठेविले जात, किल्ल्याच्या उत्तरेस जुने ग्वाल्हेर शहर असून त्याच बाजूच्या दरवाज्यावर हें मानमंदिर आहे. या बाजूने हा प्रेक्षणीय किल्ला आपण पहालच. मोगलांच्या उतरत्या काळांत हा किल्ला गोहदच्या राजांच्या

ताब्यांत गेला, व त्यांजपासून तो शिंद्यांनीं घेतला. तेव्हांपासून आज सुमारे दोनशें वर्षे हा किल्ला शिंद्यांच्या राजछत्राखाली आहे. मराठी वीरांनीं पहिल्या बाजीरावच्या वेळेस उत्तरेकडे आक्रमण केलें त्यावेळीं राणोजी शिंद्यांनीं हा मुद्दख आपल्या ताब्यांत घेतला तेव्हांपासून धन्य व दैववान घराण्यांत एकासारखे एक वीर पुरुष उत्पन्न झाल्याने या घराण्याचें राज्य व ऐश्वर्य कायम आहे. पानपतच्या रणांतील एक प्रसिद्ध नेते बालवीर जनकोजी शिंदे यांनीं रणांत अभिमन्यूसारखा पराक्रम करून देह ठेविला इत्यादि इतिहास आपणांस ठाऊकच आहे. त्यावेळीं शिंदेहोळकरांच्या सल्ल्या प्रमाणें या ग्वाल्हेरीस भाऊसाहेबांनीं बायकापोरें ठेऊन सडे पुढें जाण्याचा मार्ग अवलंबिला असतां तर पानपतच्या संग्रामाचा आणि भरतखंडाच्या भावी इतिहासाचा ओघ कांहीं निराळा झाला असता. असो, पानपतांतून पळालेल्या लोकांस पहिला आसरा येथें मिळाला. शिंद्यांचें या ठिकाणीं लष्कर वसळें म्हणून किल्ल्याच्या दक्षिणेकडील या वस्तीस लष्कर हें नांव आहे. यांतील एका गोठास पानपत्याचा गोठ असें नांव आहे; व तेथें पानपतच्या लढाईत भाग घेणाऱ्या मराठे वीरांचे वंशज रहातात. महादजी शिंद्यांनीं या पराभवानंतर पुन्हा येथूनच मराठ्यांचें वर्चस्व दिल्लीपर्यंत स्थापिलें आणि शिंद्यांचा पराक्रम हिंदुस्तानच्या इतिहासांत अजरामर केला. त्यांच्यानंतर दौलतराव, जनकोजी दुसरे, जयाजी दुसरे आणि माधवराव उर्फ महादजी दुसरे या शूर, मुत्सद्दी आणि उदार राजांनीं येथें राज्य केलें व आपली कीर्ति अजरामर केली. अशी ही कित्येक पिढ्या वीर पुरुषांची राजमालिका शिंदे घराण्यांत उत्पन्न झाली असल्याने इतिहासांत

हैं राजकुल असाधारण आहे. या कुळांत कर्तृत्वहीन राजा कधीच झाला नाही. या धन्य शिंदेकुळाचे वर्णन एका कवीने येणेप्रमाणे केले आहे:-

आकाशीं असती अनेक रवि हें ज्योतिर्विदांचें मत ।

आहे सत्य असत्य कीं म्हणुं तरी होऊं नका शंकित ॥

राणोजी जनकोजितात जयाजि माहादजी दौलत ।

रावाद्युक्त जयाजि माधव अशीं आजीनराजि स्थित ॥१॥

सूर्याप्रमाणे तेजस्वी सात आठ राजांच्या पित्यांनीं अलंकृत झालेल्या शिंदे घराण्याचे राज्य सुमारे २०० वर्षे या प्रांतावर असून त्यांच्या शौर्योदार्यादि गुणांनीं मराठ्यांना अभिमानस्पद झालेल्या अशा या समृद्ध समर्थ आणि संपन्न राज्याच्या राजधानीत आपण जमलां आहां.

मराठ्यांच्या पराक्रमाचा प्रभाव प्राचीनकालापासूनच उत्तरेकडे वहात आला आहे हें सांगण्यासारखें आहे. पैठणच्या सातवाहनाचे साम्राज्य उत्तर दक्षिण पाटलीपुत्र ते पाडीचरीपर्यंत ई. सनापूर्वी ५० पासून ई. स. ३०० पर्यंत पसरले होते. त्रिकूटच्या कळचुरीहै ह्यांचें राज्य ई. स. चौथ्या शतकांत याचप्रमाणे विस्तृत होते. यानंतर हषच्या वेळीं चालुक्यांनीही आपला पराक्रम गाजविला. राष्ट्रकूट गोविंदाने तर माहादजी शिंद्यांनी दिल्ली घेतली त्याप्रमाणे त्या वेळची दिल्ली म्हणजे कनोज राजधानी चड्या घोड्या निशीं यमुनेचे गंभीर पात्र उतरून नवव्या शतकांत घेतली असं शिंदेकुळांत वर्णन आहे. यानंतर गाहाडवाल मराठी राजांनीं कनोजस आपले साम्राज्यच स्थापन केले. हेंच हल्लींचे जोधपुरादि राठोडांचे पूर्वज असा

आतां निश्चय झाला आहे. जयचंद महाडवालावर एक नाटक एका जैन कवीने १४व्या शतकांत संस्कृतांत लिहिले आहे. त्यांत जयचंदाच्या भाटांच्या तोंडीं मराठींत स्तव घातला आहे हें पाहून हाच निश्चय होतो. तें पद येथें आपणांत ऐकविण्यासारखें आहे. (मध्ययुगीन भारत, भाग, ३, पान ३४१.)

जरी पेखिला मस्तकावरी केशकलापु ।
 तरी परिखता मयुराचे पिच्छ प्रतापु॥
 जरी नयन विषयु केला श्रेणी दंडु ।
 तरी साक्षात झाला भ्रमर श्रेणी दंडु ॥
 मुख मंडलु जाणू शशांक देवताचे मंडलु ।
 सर्वांग सुंदर मूर्तिमंत कामु ॥
 कल्पद्रुम जैसे सर्व लोक आशाविश्रामु ।

असो. राठोड हे मूळचे दक्षिणचे मगठे आहेत ही गोष्ट बहुतेक आतां सर्वसंमत झाली आहे. तात्पर्य शिंदेकुळाचे हे उत्तरेचे आक्रमण परंपरागत चालत आलेल्या मराठे वीरांच्या पराक्रमाचेच अर्वाचीन उदाहरण आहे.

मराठ्यांनीं आपल्या पराक्रमाद्वारे आपले प्रभावशाली काव्यहि प्राचीनकालापासून उत्तरेकडे नेले आहे हें आपल्या ध्यानांत येईल. शातवाहनाच्या वेळीं महाराष्ट्री भाषा प्रचलित होती; ती इतकी प्रगल्भ आणि उन्नत दशेस पोचलेली होती कीं वररुचीनें आपल्या प्राकृतप्रकाशांत महाराष्ट्रीचेंच मुख्यतः व्याकरण दिलें आहे. त्याचप्रमाणें भरतादिकाच्या साहित्यग्रंथांत नाटकांतून महाराष्ट्री प्राकृत विद्वानांच्या तोंडी-ठवावी आणि पद्यरचना मुख्यतः महाराष्ट्रींत करावी असा नियम दिला

आहे. स्त्रियांच्या मुखांतून शौरसेनी प्राकृतांत भाषण याचें असाहि नियम आहे. याचें कारण उघडच आहे. उत्तरेकडच्या लोकांत होणाऱ्या नाटकांत स्त्रियांच्या मुखांत जनभाषा असावी हें सहाजिकच प्राप्त आहे. पण नाटकांच्या वरील नियमांवरून महाराष्ट्री ही भाषा विद्वानांची व कवितेची ठरलेली होती. दहाव्या शतकांतील महेंद्रपाल प्रतिहार साम्राज्याच्या दरबारांत राजशेखर नांवाचा दक्षणी पंडित कवी होता त्यानें महाराष्ट्रींत केलेले नाटक राजदरबारांत प्रत्यक्ष प्रयोग करून दाखविलेले ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. व त्यावरून महाराष्ट्रीचा विद्वज्जनभाषा म्हणून त्यावेळीं कसा गौरव होता हें आपल्या लक्षांत येईल. या सुमारास प्राचीन प्राकृत भाषा नष्ट होऊन मराठी, हिंदी, इत्यादि अर्वाचीन प्राकृत भाषा अस्तित्वांत आल्या तेव्हां सुद्धां मराठीच्या काव्याचा पगडा उत्तरेवर पडला हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. मराठी भाषेंत भक्तिरसाचा जो एक विशिष्ट ओलावा महाराष्ट्र संतांनीं भरला आहे त्यानें मराठी भाषेस व त्यांतील कवनास फारच रम्यत्व आले आहे. आणि यामुळेच तिचा प्रभाव उत्तरेवर पडला. महानुभावांनीं मराठीस बाराव्या शतकांतच पंजाबच्या अटकपळीकडे नेले. तेराव्या व चौदाव्या शतकांत ज्ञानेश्वरांनीं आणि नामदेवानें तीस पंजाबांत मान्यता मिळवून दिली आणि नामदेवाचे अभंग शिखांच्या पवित्र ग्रंथसाहेबांत स्थान पावले. यानंतर कांहीं शतकांनीं मराठ्यांच्या सत्तेचा प्रारंभ उत्तर हिंदुस्थानांत महादजी महाराजांच्या वेळीं झाला त्या वेळेपासून अनेक भगवदभक्त कवि महाराष्ट्रांतून ग्वाल्हेरीस आले आणि त्यांनीं आपले नांव आपल्या मजनांना चिरस्थायीं केले. महादजी महाराज हे

स्वतः भगवतभक्त आणि कवि होते, हे सांगण्यासारखे आहे. या महाप्रतापी आणि महाराजकारणी पुरुषास भगवद्भक्तीचा जिव्हाळा असून भजनाचा छंद होता हे पाहून साश्चर्य कौतुक वाटते. इतकेच नव्हे त्यांनी भजनपर कविता केल्या आहेत त्या रा. भालराव यांनी हल्ली प्रसिद्ध केल्या आहेत हा भगवद्भजनाचा छंद महादजी महाराजा पासून शिंदेकुळांत आतापर्यंत सारखा चालत आला आहे हे पाहून धन्यता वाटते. दौलतराव भजन करीत असे सिद्ध आहे. जयार्जी महाराज स्वतः भजन करीत आणि त्यांचे भजनमंडळीत मोठमोठी गवई मंडळी सामील असल्याने त्या भजनानंदात गायनाच्या मधुरतेची भर पडे असे मी ऐकिले आहे. कित्येक पदे ही त्यावेळीं म्हटली जाणारी गवयांच्या मुखांतून मी ऐकली आहेत. जयार्जी महाराजांची भजनप्रति श्रीमंत माधव महाराज याचे ठिकाणी आलेली आपण पाहिली व ऐकली व असेल. गणपतीच्या दहा दिवसांच्या भजनोत्सवांत माधव महाराज स्वतः दोन पाहरे घेत आणि भजनानंदात देहभान विसरून जात ही गोष्ट लल्लुभाई सामळदास यांनी स्वतः समक्ष पाहून नमूद केली आहे. आनंदाची गोष्ट ही की बालमहाराजांनी ही भजनाची परंपरा चालविली आहे. तात्पर्य ग्वाल्हेर येथे भजनाचा आनंद महादजी महाराजापासून चालत आला असल्याने अनेक संतकवी येथे आले आहेत व येथे त्यांनी कविता केली आहे. ती एकत्र करून छापण्यासारखी आहे. आत्रा महाराज, ढोळीबुवा इत्यादि सन्त घराणीं येथे ग्वाल्हेरीस त्यांच्या विशिष्ट भजनी सांप्रदायासाठी प्रसिद्ध आहेत. वन्हाडातील भगवद्भक्त कवि देवनाथ १८ व्या शतकांत येथे आले असता रामनवमीच्या

उत्सवांतःभजनं करीत अमतां मन्डपास आग लागली तरी सुद्धा जे
 डगमगतां भजन करीत राहिले आणि जळून मेले ही आख्यायिका प्रसिद्ध
 आहे. त्यांचे शिष्य बाळकृष्णनाथ यांचा मठ येथे असून त्यांची
 कविताहि स्पृहणीय व संग्रहणीय आहे.

3467

याप्रमाणे ग्वाल्हेरचा एक हजार वर्षांचा राजकीय व वाङ्मया-
 त्मक इतिहास असून तो येथे जमलेल्या इतिहासप्रेमी व काव्यप्रेमी मंडळींच्या मनःस्वक्षुप्तें उभा राहतो. आणि आपण एक महान ऐतिहासिक
 प्रभावशाली मराठी राज्याच्या राजधानीत सरस्वतीदेवीच्या उत्सवास या
 सरस्वती मंदिरात जमलो आहोत ही भावना जागृत होऊन आपल्या पवित्र
 कार्याचे महत्त्व आपल्या लक्ष्यांत येते. मराठी भाषा येथे राव बहादुर
 भिडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे हिंदी आणि उर्दू यांच्या तिमेढ्यावरि आपली
 उज्वळ कीर्ति संभाळून आहे. मराठी भाषेचे वंद्यत्वच ज्ञानेश्वर व तुकाराम
 या संतांनी प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणे आपल्या विशिष्ट भक्तिप्रवाहाने असे
 कायम केले आहे की ते कधीही नष्ट होणार नाही, किंबहुना कमी हि होणार
 नाही. भाषेचे मनोरमत्व बाहेरच्या शब्दाच्या पेहरावावरच अवलंबून
 नसून आतील अनेक रम्य मनुष्येति दर्शविणाऱ्या अर्थाच्या आत्म्या-
 वराह प्रातःष्ठित आहे आणि म्हणून 'वाग्यप्रातपत्तये' असे कालिदासान
 म्हटले आहे. आणि 'अदोषो शब्दाथौ' असे काव्याचे लक्षण मम्मटाने
 बांधले आहे. शब्दचित्र चांगले असून अर्थशून्यता असेल तर ते
 काव्य किंवा तो लेख हृदयग्राही होणार नाही. "राजा चित्रमयोऽथवा
 सुवटितः काष्ठस्य 'कंठीरवः' या भास्करोक्तीप्रमाणे चित्रांतला राजा
 किंवा लांकडाचा उत्तम केलेला सिंह याप्रमाणे निर्जाव होईल. आतील

अर्थाच्या लहरी चेहऱ्यावर खेळल्या तरच तो चेहरा मनोरम होतो हे सांगावयास नको. तात्पर्य भाषेचे सौंदर्य त्यांत व्यक्त केलेल्या अर्थावर हि आहे. या दृष्टीने आपल्या त्रिशिष्टभक्तिप्रवाहाने तुकारामादि संतांनी मराठी भाषेस जे रम्यत्व आणले आहे ते मला वाटते जगांतील कोणत्याही भाषेस नाही. असे म्हणण्यात अतिशयोक्ति नाही असे मला चार भाषांच्या स्वतःच्या अनुभवाने वाटते. हिंदी, उर्दू, इंग्रजी आणि संस्कृत या चार भाषांतील भगवद्भक्तिपर काव्यरचना या दृष्टीने मराठीतील काव्याहून कमीच दर्जाची ठरेल असे मला वाटते. या चारी भाषांतील भजनांत ईश्वराची कल्पनाच भिन्न असल्याने मराठीइतके माधुर्य त्यांच्या भजनांत येत नाही. उर्दू भक्त कवींनी अनियंत्रित शक्तिपान् ईश्वराचे स्वरूप सर्वशक्तिमान प्रभूचे मानल्याने त्यांची भक्ति राजा व प्रजा यांच्या प्रेमाच्या स्वरूपाची असते. हिंदी कवींनी देवभक्तांचे प्रेम पति व पत्नी किंवा प्रिया व प्रिय यांच्या संबंधाच्या स्वरूपाचे मानले आहे. इंग्रजीत ईश्वरास (Father) पितृस्थानी मानून पितृपुत्रांचे प्रेम उपमान घेतले आहे. संस्कृतांत देव-भक्तांचा संबंध दास्यत्वाचा कल्पिला आहे. पण मराठी संतांनी देवास स्त्रीळिगी बनवून त्यास मातेचे रूप दिले आहे आणि देवभक्त म्हणजे मायलेकर असे कल्पून मातेचे निर्हेतुक प्रेम आणि पुत्राचे भीति आदर इत्यादि पडद्यानी रहित असे निरुपाधि मातृप्रेम असा भगवद्भक्तीचा रंग चढविला आहे आई शब्द उच्चारिल्या बरोबर आपल्या अंतःकरणांत जो प्रेमाचा पूर इतर सर्व मनोविकारांनी अबाधित असा उठतो त्याचा अनुभव प्रत्येकास आहेच. आणि त्याच

प्रमाणे 'माय माझी विठाबाई माउली' हा गोड चरण म्हटल्याबरोबर भगवद्भक्तीचा एक अनिर्वचनीय मधुर रस अंतःकरणास व्यापून जातो. मातृप्रेमाची भगवद् प्रेमास उपमा कांही वैदिक मंत्रांतून दिलेली (हिकृष्णती) हंवरणाने प्रेम व्यक्त करून जशी दुभती गाय वत्सास ओटीस घेतल्याप्रमाणे देव व आम्हास वेगो असे वर्णन करून दिलेली कधी कधी येते. पण ज्ञानेश्वरापासून महाराष्ट्रांत झालेल्या संतकवींनी विशेषतः तुकाराम महाराजांनी या कल्पनेवर देवास जसे आळविले आहे तसे अन्यत्र आपणांस कोठे सांपडणार नाही. आणि यामुळेच प्राचीन मराठी वाङ्मयास अत्यंत माधुर्य आले आहे. त्यांतहि ओवी आणि अंभग ही दोन वृत्ते निव्वळ मराठी असून त्यांतच या संतकवींनी पद्यरचना केली आहे. ही वृत्ते लवचिक असून आपली स्वतःची आहेत कदाचित ओवीचा उगम एकाद्या वैदिक छंदांत असेल पण गणबद्ध संस्कृत वृत्ते या कवींनी उचललीं नाहीत हेच उत्तम व योग्य झाले. भक्तिरसाचा अमोघ प्रवाह या नियमबद्ध बांधलेल्या दगडी पाटांतून वाहणे शक्यच नाही. त्यास प्रेमळ थोड्याच बंधनाची निसर्गसिद्ध जलनिक्षेराचीच वाट पाहिजे. ज्ञानेश्वरीच्या ओव्या आणि तुकारामाचे अंभग भगवद्भक्तींत मातृप्रेमाचे झरे वाहून जेत असतां, विशेषतः संतमुखाने ऐकून प्राशन केले असतां, किती मधुर लागतात याची कल्पना आपल्यास स्वानुभवाने आहेच. तात्पर्य मराठीचे प्राचीन पद्यवाङ्मय बहुतेक भगवद्भक्तिरसाने ओथंबलेले असून ती मातृप्रेमावर संतांनी नेली आहे. अर्वाचीन पद्यवाङ्मयांत रस निराळा भरणार आहे व भरला पाहिजे. इंग्रजी वाङ्मयाचा विशेष स्वदेशभक्तिरस हा आहे आणि

याच रसानें शेक्सपियर वगैरेचीं काव्ये, व मेकाले वगैरेचे गद्यप्रंथ जगतास वंदनीय झाले आहेत. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं अशा स्वदेशभक्तिरसानें भरलेल्या गद्यास आरंभ करून दिलाच आहे आणि या भक्तिरसालाही मातृप्रेमाचा रंग दिला पाहिजे व दिला हि आहे. मातृभूमि असेंच म्हणण्याचा आपला प्रघात आहे. जन्मभूमी आणि जन्मभाषा या जननी समानच आहेत आणि अशा भावनेनें प्रेरित झालेले आधुनिक गद्य आपल्याकडे मराठींत निर्माण होत आहे हें अभिनेंदनीय आहे.

सद्गृहस्थहो, अशा रीतीच्या इतिहासप्राप्त वैभवशाली राजधानींत त अशा रीतीच्या प्राचीन भक्तकवींच्या अमूल्य भजनानीं वंद्य झालेल्या मराठी भाषेतील वाङ्मयाच्या सेवेकरितां आपण सर्व दूरच्या प्रवासाची दगदग सोसून मातृभाषेच्या प्रेमानें येथें जमलां आहांत. तेव्हां आपलें कार्य यशस्वी होईल यांत मला शंका नाही. तशांत आपल्यास श्रीयुत माधव श्रीहरी अणे यांच्यासारखे विद्वान आणि रसिक अध्यक्ष मिळाले आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाखालीं आणि अनुभविक धोरणानें आपण आपलें कार्य यशस्वी रीतीनें पार पाडाल यांत मुळींच शंका बाकी रहात नाही. आपल्या कार्याची दिशा दाखविणें माझे कर्तव्य नसून मला तें करतां-हि येणार नाही. तथापि संमेलनाचे कार्याध्यक्ष श्रीमंत सरदार चंद्रोजी-राव आंग्रे साहेब यांनी ज्या दोन तीन सूचना संमेलनाच्या कार्यासंबंधीं केल्या आहेत त्या फारच महत्त्वाच्या असून त्यांच्या बुद्धिमत्तेस आणि उदार धोरणास दाखवितात. मराठीची वरिष्ठ ज्ञान संस्था अर्थात् academy असावी ही अत्यंत जरूरची गोष्ट आहे. यू. पी. मध्ये या प्रमाणें

हिंदी academy निघाळी असून त्याला यू. पी. सरकारची मोठी देणगीहि मिळाली आहे असें मी ऐकितों. अशा विद्वान लोकांच्या समितीपुढें ग्रंथपरीक्षण व ग्रंथोत्तेजन हे एक महत्वाचें कार्य असतें. तें कार्य निरनिराळ्या ठिकाणीं हळीं तात्पुरतें होत आहे हें खरें. पण तें अखिल महाराष्ट्राकरितां Academy स्थापित होऊन तीत सर्व विश्रुत विद्वान लोकांच्या संघटित सहयोगानें कार्य होईल तर तें यशस्वी आणि उत्तम होईल हें सांगावयास नको. त्याची तफसिलवार योजना आपल्या समोर येणार आहे. त्याचा आपण सहानुभूतिपूर्वक विचार करावूच. दुसरी सूचनाहि अत्यंत महत्वाची आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या संशोधनांत अद्यापि उत्तरेकडील साधनसंपत्तीचा शोध व उपयोग हि झालेला नाही. मराठ्यांनीं माळव्यांत आक्रमण करून उत्तरेकडे दिल्लीपर्यंत स्वराज्य स्थापिलें त्यांत त्यांचें उदार धोरण आणि उदात्त राजकारण कसें होतें इत्यादि गोष्टी अनेक कागदपत्रांवरून व सनदा वगैरेतून समजण्या सारखें आहे. ही सामुग्री इंदुर, धार, देवास, ग्वाल्हेर, झांशी, सागर, इत्यादि मराठी राज्यांतून तर मिळेलच पण त्याच्याहि बाहेर राजपुतान्यांतील कित्येक संस्थानांत व खुद्द दिल्ली मथुरेस मिळण्यासारखी आहे. यासाठीं संघटित आणि संतत प्रयत्न झाला पाहिजे. व ती सामुग्री छापिली जाऊन इतिहासाचा अभ्यास करण्याच्या लोकांपुढें ठेविली पाहिजे. यासाठीं एक उत्तरेकरितां स्वतंत्र इतिहास संशोधक-मंडळ ग्वाल्हेरीस स्थापन करून श्रीमाधव वाळमय मंडळाच्या देखरेखीखाली व साहाय्यानें त्याचें काम योग्य संशोधकाकडून पाहिजे. याचा द्रव्याची जरूरी आहे हें उघड आहे =

याच रसानें शेक्सपियर वगैरेचीं काव्ये, व मेकाले वगैरेचे गद्यग्रंथ जगतास वंदनीय झाले आहेत. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं अशा एवदेशभक्तिरसानें भरलेल्या गद्यास आरंभ करून दिलाच आहे आणि या भक्तिरसालाही मातृप्रेमाचा रंग दिला पाहिजे व दिला हि आहे. मातृभूमि असेंच म्हणण्याचा आपला प्रघात आहे. जन्मभूमी आणि जन्मभाषा या जननी समानच आहेत आणि अशा भावनेनें प्रेरित झालेले आधुनिक गद्य आपल्याकडे मराठींत निर्माण होत आहे हें अभिनेदनीय आहे.

सद्गृहस्थहो, अशा रीतीच्या इतिहासप्राप्त वैभवशाली राजधानींत अशा रीतीच्या प्राचीन भक्तकवींच्या अमूल्य भजनानीं वंच झालेल्या मराठी भाषेतील वाङ्मयाच्या सेवेकरितां आपण सर्व दूरच्या प्रवासाची दगदग सोसून मातृभाषेच्या प्रेमानें येथें जमलां आहांत. तेव्हां आपलें कार्य यशस्वी होईल यांत मला शंका नाही. तशांत आपल्यास श्रीयुत माधव श्रीहरी अणे यांच्यासारखे विद्वान आणि रसिक अध्यक्ष मिळाले आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाखालीं आणि अनुभविक धोरणानें आपण आपलें कार्य यशस्वी रीतीनें पार पाडाल यांत मुळींच शंका बाकी रहात नाही. आपल्या कार्याची दिशा दाखविणें माझे कर्तव्य नसून मला तें करतां-हि येणार नाही. तथापि संभेळनाचे कार्याध्यक्ष श्रीमंत सरदार चंद्रोजी-राव आंग्रे साहेब यांनी ज्या दोन तीन सूचना संभेळनाच्या कार्यासंबंधीं केल्या आहेत त्या फारच महत्त्वाच्या असून यांच्या बुद्धिमत्तेस आणि उदार धोरणास दाखवितात. मराठीची वरिष्ठ ज्ञान संस्था अर्थात् academy असावी ही अत्यंत जरूरची गोष्ट आहे. यू. पी. मध्ये या प्रमाणें

हिंदी academy निघाळी असून त्याला यू. पी. सरकारची मोठी देणगीहि मिळाली आहे असें मी ऐकितो. अशा विद्वान लोकांच्या समितीपुढें ग्रंथपरीक्षण व ग्रंथोत्तेजन हें एक महत्वाचें कार्य असतें. तें कार्य निरनिराळ्या ठिकाणीं हल्लीं तात्पुरतें होत आहे हें खरे. पण तें अखिल महाराष्ट्राकरितां Academy स्थापित होऊन तीत सर्व विश्रुत विद्वान लोकांच्या संघटित सहयोगानें कार्य होईल तर तें यशस्वी आणि उत्तम होईल हें सांगावयास नको. त्याची तफसिलवार योजना आपल्या समोर येणार आहे. त्याचा आपण सहानुभूतिपूर्वक विचार करावूच. दुसरी सूचनाहि अत्यंत महत्वाची आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाच्या संशोधनांत अद्यापि उत्तरेकडील साधनसंपत्तीचा शोध व उपयोग हि झालेला नाही. मराठ्यांनीं माळव्यांत आक्रमण करून उत्तरेकडे दिल्लीपर्यंत स्वराज्य स्थापिलें त्यांत त्यांचें उदार धोरण आणि उदात्त राजकारण कसें होतें इत्यादि गोष्टी अनेक कागदपत्रांवरून व सनदा वगैरेतून समजण्या सारखें आहे. ही सामुग्री इंदुर, धार, देवास, ग्वाल्हेर, झांशी, सागर, इत्यादि मराठी राज्यांतून तर मिळेलच पण त्याच्याहि बाहेर राजपुतान्यांतील कित्येक संस्थानांत व खुद्द दिल्ली मथुरेस मिळण्यासारखी आहे. यासाठी संघटित आणि संतत प्रयत्न झाला पाहिजे. व ती सामुग्री छापिली जाऊन इतिहासाचा अभ्यास करण्याच्या लोकापुढें ठेविली पाहिजे. यासाठीं एक उत्तरेकरितां स्वतंत्र इतिहास संशोधक-मंडळ ग्वाल्हेरीस स्थापन करून श्रीमाधव वाडमय मंडळाच्या देखरेखीखाली व साहाय्यानें त्याचें काम योग्य संशोधकाकडून चालविलें पाहिजे. याचा द्रव्याची जरूरी आहे हें उघड आहे आणि तें आपणच

मिळविळें पाहिजे. या प्रश्नाचा विचार आपण सहानुभूतीनें कराळ अशी मला आशा आहे. त्याचप्रमाणें साहित्य संस्थांच्या संहतिकरणा-चाहि प्रश्न महत्वाचा असून, सर्व साहित्यप्रेमीं संस्थांनीं आपआपले स्वातंत्र्य कायम ठेऊन एकमेकांस सहाय्य केले असतां आणि एकमेकांशी विचार-विनिमय केला असतां सर्वांच्या कार्यास मोठी मदत मिळेल हें सांगावयास नको. हा विषय थोडा वादग्रस्त होईल आणि तितका निकडीचा नाही तथापि त्याचा हि विचार आवश्यकतेमुळे आपण सहानुभूतीनें करावा.

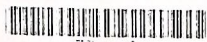
जे अनेक प्रश्न किंवा ठराव आपल्या समोर येतील त्यांविषयीं मला बोलण्याची आवश्यकता नाही. हें माझे कर्तव्यही नाही, हें मी पूर्वी दर्शाविलेंच आहे. तरी पण एक महत्वाचा प्रश्न ग्वाल्हेरच्या विशेष माहितीमुळे आणि परस्थितीमुळे मला येथें विवेचित करावासा वाटतो. तो इकडील मराठींत उर्दू व हिंदी शब्दांचा होय. हें शब्द इकडच्या लोकांच्या बोलण्यांत व लिहण्यांत विशेषतः सरकारी कामाच्या लेखांत फार येतात, हें आपल्यास दिसून येईल. येथें पूर्वी न्यायाचें व पोलीसचें काम उर्दू भाषेंत व लिपींत चाले. तें श्रीमंत कै० माधव महाराजांनीं हिंदी लिपींत चालवें असा हुकूम प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीनें विचारपूर्वक केल्यानें हल्लीं हिंदी लिपींत चालतें. पण भाषा उर्दूच आहे. रेव्हेन्यू व जमाखर्चाचें काम मराठींत चालतें. पण या मराठींत पुष्कळसे शब्द उर्दू साहजिकपणें येतात. पूर्वकाळीं सर्वत्र मुसलमानी अमल असल्यानें व जमाखर्च, राज्यव्यवस्था वसूली इत्यादि संबंधीं शब्द फारशी किंवा अरबी असत. आणि महाराष्ट्रांत सुद्धां स्वराज्य

स्थापने नंतर ते शब्द तसेच राहिले. शिवाजी महाराजांनी जे-संस्कृत शब्द
 उपयोगांत आणण्याचा प्रयत्न केला. पण तो सिद्धीस गेला नाही.
 कारण मुसलमानी शब्द लोकांच्या इतके अंगवळणी पडले होते की
 ते निघणें शक्य नव्हतें. पेशवे म्हणजे मुख्य प्रधान असें जरी ठरले तरी
 पेशवे आणि पेशवाई हे शब्द कायम राहिले हें आपण पहातो.
 त्यावेळीं जी उर्दू-शब्द-मिश्रित भाषा महाराष्ट्रांत प्रचलित होती ती
 हल्लीं इकडे आपल्यास प्रत्यक्ष दिसत आहे. मला वाटते असे सामान्य
 लोकांच्या अंगवळणी पडलेले व राज्यव्यवस्थेत रूढ झालेले शब्द
 मराठी भाषेतून काढून टाकण्याची आवश्यकता नाही व शक्यताहि
 नाही. परभाषेतील शब्द—विशेषतः पर कल्पना बरोबर आलेले शब्द-भाषेत
 असल्याने भाषेचे नुकसान होत नाही इतकेच नव्हे तर तिचे सामर्थ्य
 वाढते. आणि परभाषेशीं विचार-विनिमय करण्यास जास्त सोय होते.
 तेव्हां हा प्रश्न येथें महत्त्वाचा नाही. किंबहुना येथील प्रचलित भाषेवरून
 प्राचीन लेखांचे संशोधनांत अर्थ समजण्यास फारच मदत मिळते, असा
 माझा अनुभव आहे. अजरक्तखाने शिवाजी राजे असें महाराष्ट्रांतील
 अनेक प्राचीन सनदांत सांपडते त्याचा अर्थ सहज कळू शकतो. उर्दू
 अनभिज्ञ अजचा उच्चार अज करून त्याचा भ्रुताच अर्थ भासवितात.
 हे उदाहरण मी माझ्या मागील भाषणांत दिलें होतें तसेच
 आणखी एक उदाहरण देतो. अजरा मरामत असे शब्द प्राचीन मराठी
 सनदांतून महाराष्ट्रांहि सांपडतात त्याचा अर्थ न कळल्याने अजरा
 मरा मत असे तीन शब्द किंवा अजरामर शब्दाचे काहीं एक
 मानून अनभिज्ञ वाचक काम भागवून घेतात. ज हा

गोडून ज हा मराठी व फारशी उच्चार येथें करावयास पाहिजे, अजराह भरहमत द्या करण्याच्या मार्गानें असा याचा अर्थ आहे. असो. तात्पर्य हें कीं इकडे जे उर्दू शब्द मिश्रित मराठी भाषा बोलतात किंवा लिहितात तींत कांहीं वावगें नसून या तिमेद्व्यावर तें क्रमप्राप्त आहे आणि त्यानें मराठी भाषेची हानि आहे असें मला वाटत नाहीं.

प्रिय बंधु भगनीनों या प्रमाणें कांही विचार प्रदर्शित करून मीं आपलें भाषण संपावितों. सपविष्यापूर्वी मीं आपले एकवार पुन्हा प्रेमानें व आदरानें स्वागत करतो. आमच्या या लष्करांत आपलें स्वागत उत्तम रितीनें करण्यास साधनें नाहींत असें मला उपचारानें सुद्धां म्हणतां येत नाहीं. मराठ्यांच्या सर्व राज्यांपैकी अधिक संपन्न आणि विस्तृत अशा राज्याच्या राजधानींत आपण आला आहां. येथील प्रख्यात शिंदे कुळाचे राजे अखंत श्रीमंत असून विनयशील, सामर्थ्यवान असून भगवद्भक्त, तळवारबहादुर असून भजनकाव्यरत असल्यानें आपल्या स्वागतांत कांहीं कमी पडण्याचें कारण नाहीं. श्रीमंत मातुश्री उभयतां महाराणी साहेबांनीं दक्षिणच्या पाहुण्याचें उत्तम आदरातिथ्य करण्याविषयी आज्ञा केली असून उदार हस्तानें द्रव्य सहायही केलें आहे, तेव्हां आपल्या पाहुणचरात कमी होण्यास जागा नाहीं; तथापि आमच्या कार्यकरणाच्या मंडळीच्या चुकीमुळे आपल्या आदरातिथ्यांत उणीव येणें शक्य आहे. त्याबद्दल आपण क्षमा करून प्रत्येक अडचणीची माहिती आमच्या नियुक्तास मनमोक-
 ठेपणानें करित जा. आपण मोठ्याचे पाहुणे अहां इतेंकच नव्हें आपण स्वतः मोठे अहां. आपण मराठीच्या माहेर घरचे असल्यानें

जास्त प्रिय व आदरणीय अहां. सर्तासम्भिसंगः कथमपि हिपुण्येन भवति
 भा भवभूतीच्या उक्तीप्रमर्णे आपला येथे समागम पुण्याचे फळ आहे.
 पुण भवभूतीने तेथेच म्हटल्याप्रमर्णे वनांत झाडे पुष्कळ
 आहेत आणि शेर पुष्कळ आहेत वन्य फळे खाऊन
 शोदक यथेच्छ प्या असे म्हणून आम्हांस पळतां येत
 नाहां. तेव्हां आमच्या चुका आदरातिथ्यांत होतील त्या आपण सुधारून
 येथे आपण मराठीच्या माहेरचे असल्याने असे ह्मणण्याचा आह्वांस
 आहे. येथे अनेक प्रेक्षणीय स्थळे आहेत तीं येथे पहा. ग्वाल्हेर
 गाण्यासाठीं फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. तानसेन व त्याचे
 गुरू येथेच झाले. तानसेनाची चिंच ग्वाल्हेरीस प्रसिद्ध आहे, त्याचीं
 नांवे खाल्हीं असतां आशाज गोड होतो अशी समजूत आहे, तिची
 आपण परीक्षा पहा. अकबराच्या दरबारांत तानसेनाशिवाय ग्वाल्हेरचे
 आणखी दहा बारा गवई होते. श्रीमंत जयार्जा महाराजांच्या वेळीं
 हद्दूखां, हस्तूखां हे गंधर्व होते. ब्राम्हणांतही त्या वेळेस दीक्षित, बाळा
 गुरूजी, शंकर पंडित हे नामांकित होते, ननेखां सरोदिया, अभीरखां
 सतारिया वगैरे त्यावेळचे कुशल लोक नांवे घेण्यासारखे आहेत. अशा
 तीन लोकांपासून चालत आलेले गायनवादन आम्ही आपणांस
 फुरसदीच्या वेळीं ऐकवूं. ग्वाल्हेरच्या कलाकौशल्याचेंही प्रदर्शन येथे मुद्दाम
 करविलें आहे तेव्हां आपला येथील वास आनंदांत व सुखांत जाण्याचा
 प्रयत्न आम्ही करूं एवढें सांगून मी आपले पुन्हा सप्रेम स्वागत करून
 खालीं बसतो.

REFBK-0003571